

УДК 338. 48-6: [82+2] (477.53)

Борисова Оксана Володимирівна,
кандидат географічних наук,
доцент

Національного педагогічного університету
імені М.П.Драгоманова, м. Київ, Україна,
e-mail: mariaborysova@gmail.com

*ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ЛІТЕРАТУРНОГО ТА РЕЛІГІЙНОГО
ТУРИЗМУ НА ГАДЯЧЧИНІ*

Мета. Розглянути перспективи розвитку літературного та релігійного туризму в Гадяцькому районі Полтавської області. Підкреслити їхнє місце як суспільно важливої складової ідеології державотворення та національного відродження, їхнє значення у безперервному обміні духовно-культурними цінностями.

Результати. Розглянуто храмові споруди району як об'єкти екскурсійно-пізнавального релігійного туризму, представлені різними стильовими течіями та напрямками, характерними для вітчизняного зодчества. Виявлено проблеми, що істотно гальмують розвиток релігійного і літературного туризму в районі. Зазначено невідкладні заходи щодо їх вирішення. Окрема увага приділена перспективам розвитку міжнародного паломницького туризму.

Наукова новизна. Проаналізований історико-культурний та сакральний-духовний потенціал Гадяччини як чинника розвитку літературного та релігійного туризму і забезпечення сталого розвитку регіону.

Практична значимість. Розглядаються теоретичні та методологічні можливості використання літературного та релігійного туризму в навчально-виховному процесі на прикладі конкретного регіону.

Ключові слова: літературний, релігійний туризм, Гадяччина.

УДК 338. 48-6: [82+2] (477.53)

Борисова Оксана Владимировна,
кандидат географических наук,
доцент

Национального педагогического университета
имени М.П.Драгоманова, г. Киев, Украина, e-
mail: mariaborysova@gmail.com

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРНОГО И РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА НА ГАДЯЧЧИНЕ

Цель. Рассмотреть перспективы развития литературного и религиозного туризма в Гадяческом районе Полтавской области. Подчеркнуть их место как общественно важной составляющей идеологии государствообразования и национального возрождения, их значение в непрерывном обмене духовно-культурными ценностями.

Результаты. Рассмотрены храмовые сооружения района как объекты экскурсионно-познавательного религиозного туризма, представленные разными стилями и направлениями, характерными для отечественного зодчества. Обнаружены проблемы, существенно тормозящие развитие религиозного и литературного туризма в районе. Определены первоочередные меры для их разрешения. Отдельное внимание уделено перспективам развития международного паломнического туризма.

Научная новизна. Проанализирован историко-культурный и сакральний-духовний потенціал Гадяччини як фактора розвитку літературного і релігійного туризму і забезпечення устойчивого розвитку регіона.

Практическая значимость. Рассматриваются теоретические и методологические возможности использования литературного и религиозного туризма в учебно-воспитательном процессе на примере конкретного региона.

Ключевые слова: литературный, религиозный туризм, Гадяччина.

UDC 338. 48-6: [82+2] (477.53)

Borisova Oksana Volodymyrivna,
Candidate of Geography Sciences,
Associate Professor

M.P.Drahomanov
National Pedagogical University, Kyiv,
Ukraine, e-mail: mariaborysova@gmail.com

PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF LITERARY AND RELIGIOUS TOURISM IN GADYACH REGION

Purpose. Consider the prospects of development of literary and religions tourism in Gadyach region. It emphasizes their place as an important component of the social ideology

of state formation and national revival, its importance in the continuous exchange of spiritual and cultural values.

Results. It is considered the temple construction of the region as the objects of excursion and cognitive religious tourism, giving examples of different styles typical for the native architecture. This article also depicts the problems, which are harmful for the development of religious and literary tourism in the region. Identifies the priority measures to resolve them. Considerable attention is given to the prospects of development of international pilgrimage tourism.

Scientific novelty. Analyzes the historical-cultural and sacral-spiritual potential of Gadyach region as a significant factor in religions and literary tourism development and sustainable development of the region itself.

Practical meaningfulness. This article deals with theoretical and methodological possibilities of use literary and religious tourism in the educational process on the example of a particular region.

Key words: literary and religious tourism, Gadyach region.

Постановка проблеми та її актуальність. Людині ХХІ ст. загрожує втрата духовності в глобалізованому світі, розрив зі своїм глибоким етнонаціональним, культурним та релігійним корінням. Початок третього тисячоліття увійде в історію, з одного боку, як час величезних технічних досягнень, вражаючих здобутків телекомунікаційної революції, з іншого – зі сплеском люті, сконцентрованої у світових війнах, страшним руйнівним потенціалом міжетнічних конфліктів, міжнародним тероризмом. Майбутнє планети вирішальною мірою залежить від зрілості масової свідомості, рівня людських стосунків, що ґрунтуються на принципах толерантності, взаємовідповідальності, поваги до інших поглядів, цінностей, переконань, встановлення міжкультурного діалогу, зокрема екуменічного, в якому духовно-етнічні аспекти набувають особливого значення. Виняткова роль у забезпеченні такого діалогу належить видам туризму, завдяки яким відбувається безперервний обмін духовно-культурними цінностями – літературному та релігійному. Саме вони спрямовані на відродження духовності, історичної пам'яті, формування у громадян і, передусім, у молоді, любові до рідного краю, патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурних надбань. Розвиток літературного та релігійного видів туризму дає великий поштовх нації для широкого освітньо-пізнавального ознайомлення із духовними цінностями і надбанням минулого.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення понять літературного і релігійного туризму, концептуальним засадам їх розвитку в регіонах України та світі присвячені праці вітчизняних вчених: А.Арсеньєва, В.Войналовича, С.Гаврилюка, О.Дудкіної, О.Любіцевої, Г.Нечипорука, З.Сапелкіної, Г.Самойленка, І.Філоненка та ін.

Метою статті є ознайомлення з основними центрами і об'єктами літературного та релігійного туризму і паломництва Гадяцького району, з'ясування тенденцій і перспектив розвитку означених видів туризму в районі в контексті сучасних глобалізаційних процесів.

Виклад основного матеріалу. Стратегія стійкого розвитку галузі туризму та рекреації в Україні передбачає залучення в процес створення національного туристичного продукту нових туристично привабливих територій. Яскравим прикладом гармонійного поєднання та співіснування природи та багатой історико-культурної, релігійної спадщини є малознаний і маловідомий Гадяцький район Полтавської області, який сміливо можна назвати районом-музеєм, районом-заповідником.

На гадяцькій землі писемність, література та фольклор почали розвиватися з давніх часів. До нас дійшло чимало зразків стародавньої писемності й усної народної творчості, що становлять гордість вітчизняної культури. Варто зазначити унікальний твір з історії Гадяцького краю, і не лише його, а й усієї України доби козаччини – твір полковника Гадяцького козацького полку Григорія Граб'янки, відомого на весь світ як *"Літопис Григорія Граб'янки, або літопис самовидця"*, написаний в середині XVII ст. в м. Гадячі.

Гадяцький край вважається колыскою одного з відомих родів в Україні та світі – Драгоманівського, бо саме звідси починається історія славнозвісної родини, що «подарувала» світу Олену Пчілку, Михайла Драгоманова, Лесю Українку – незрівнянний букет талантів в галузі літератури – вчених, дослідників, педагогів, письменників, поетів, перекладачів, публіцистів. Батько Олени та Михайла – Петро Драгоманов ініціював створення в середині XIX ст. в м. Гадяч літературного товариства під назвою "Гадяцька трійця". Товариство у складі П. Драгоманова, М. Макаровського та А. Метлинського займалося перекладом творів французьких письменників, збирало та видавало народні твори, відкрило багато невідомих талантів, допомагаючи їм вийти на широку літературну ниву, займалося активною громадською діяльністю. Михайла Драгоманова з Гадяччиною пов'язують лише дитячі роки та навчання у місцевому повітовому училищі, в стінах якого сьогодні розміщується Гадяцька спеціалізована школа № 2, яка носить ім'я великого історика, філософа, літературознавця.

Доля Олени Пчілки тісно переплітається з малою батьківщиною. Після років навчання у Київському пансіоні шляхетних дівчат та волинського періоду життя вона повертається до рідного Гадяча, де починає займатися літературною працею. Зважаючи на часи, коли було заборонено все українське, Олена Пчілка сама писала для дітей оповідання, ігри, приповідки, загадки, колісанки, швидкомовки. В 1913 році вийшла друком книга для дітей *"Зелений гай"* – Вірші й казки – перша книжка, надрукована в Гадячі Земською друкарнею українською мовою.

Перебуваючи в рідному краї, О. Пчілка організовує аматорський дитячий театр, для якого пише дію *"Весняний ранок Тарасовий"*, *"Казку зеленого гаю"*, *"Дві п'єски для дитячого театру"*, започатковує гурток українознавства для шкільної молоді в стінах Гадяцької чоловічої гімназії, намагаючись відкрити дітям неоціненні скарби рідного слова та багатства

української літератури та культури. Разом із М.Старицьким і М.Комаровим укладає українсько-російський та російсько-український словники.

В роки революції та громадянської війни О. Пчілка редагує газету Гадяцького земства, значно розширивши її літературне наповнення. Зі сторінок газети головний редактор знайомила своїх земляків як з художнім доробком відомих українських письменників, так із першими пробами пера "поетів з народу", друкувала частину власної поетичної та прозової художньої спадщини. У своїх публіцистичних виступах висвітлювала найактуальніші та найболючіші проблеми українства, намагаючись боротися з національним нігілізмом та політичним конформізмом. Завдяки діяльності Ольги Петрівни маленьке, на той час, провінційне місто Гадяч стає осередком національно свідомих сил.

З літературною діяльністю О. Пчілки пов'язаний будинок редакції часопису *"Рідний край"*, у якому вона працювала в 1917 – 1919 рр. На жаль, споруда втратила первісний вигляд, але пам'ять відомої землячки увінчана меморіальною дошкою на одній з її стін. В означений період письменниця власним коштом продовжує видавати додаток до часопису – щомісячний журнал для дітей *"Молода Україна"* – перший і єдиний український журнал для дітей на території Російської імперії, заснований О. Пчілкою в 1908 році.

Гадяцький період творчості О. Пчілки ознаменований чималою підбіркою поетичних творів, серед яких *"Гай-Гай, мій гаю красний"*, *"Остання квітка"*, написаний у формі українського сонета, *"Червоні корогви"*, *"До Зеленого Гаю"* – одна з найкращих лірично сильних поезій авторки. Враження від провінційного життя в Гадяцькому повіті передані у творах *"Збентежена вечеря"*, *"Півтора оселедця"*, *"Золота писанка"*, комедії *"Світова річ"*. Надбання літературної спадщини О. Пчілки зберігаються і експонуються у Гадяцькому краєзнавчому музеї, опубліковані в численних збірках і можуть з успіхом використовуватися в процесі соціального виховання молоді.

Гадяцький край був не лише нивою літературної творчості письменниці, але й місцем єдиного у її житті тюремного ув'язнення. Після палкої промови на селянській Безпартійній конференції у травні 1920 року, семидесятирічна Олена Пчілка була заарештована і доправлена до Гадяцької в'язниці. Сьогодні в стінах цієї будівлі розміщується філіал Національного наукового центру "Інститут бджільництва" – провідний науковий заклад держави, завдяки чому Гадяч має статус неофіційної столиці вітчизняного бджільництва.

З родиною Косач-Драгоманових пов'язаний хутір Зелений Гай на околиці м. Гадяч, де в 1898 р. Оленою Пчілкою був побудований двоповерховий дачний будинок, ззовні схожий на Білий Будинок у Колодяжному. В будинку матері проводила літні місяці 1898, 1900-1906 рр. Леся Українка. Період перебування Л. Українки на Гадяччині займає значне місце в її житті і творчості – нею було написано понад 30 віршів, перекладів, статей, велика кількість листів. В 1898 році поетеса пише свої

твори "У пустині", "Забута тінь", легенду "Прокляття Рахлі", оповідання "Пізно", "Над морем". Попри хворобу, місяці, проведені у Зеленому Гаю, стають особливо плідними, радісними, сповненими творчого натхнення. Тут вона зустрічається із С.Мержинським – одним з кращих пропагандистів марксизму, за його порадою перекладає свою драматичну поему "Блакитна троянда" на російську мову, знайомиться з марксистською літературою.

З травня по вересень 1900 р. на хуторі Леся Українка готує до публікації в журналі "Жизнь" такі статті "Два напрямлення в новейшей италянської літературе" і "Малорусские писатели на Буковине". Протягом липня - серпня пише поезії "Забуті слова", "Свята ніч", "Жертва", "Червоні легенди", "Епілог", "Ритми", "Де поділися ви, голоснії слова", "Якби оті промені золоті", "Єгипетські фантазії", "Талого снігу платочки сивенькі", "Часто кажуть", дбає про облаштування громадської бібліотеки, яка сьогодні носить її ім'я, організовує фольклорно-етнографічну експедицію в Миргородський повіт для зібрання і записування народних дум. Гадяцьким літом 1902 року Л.Українка пише поезії "Ти, як осінь, умреш, розіллєшся слізьми...", "Ні, ти не вмреш, ти щастя поховаєш...", "Осінь", "Осінній плач, осінній спів", "Останні квітки", "Плач Єремії", "Хто дасть моїм очам потоки сліз?". Звідси, у 1903 році, разом з матір'ю письменниця їде до Полтави на відкриття пам'ятника І.П.Котляревському. З червня по серпень 1904 року, відвідуючи Зелений Гай, Л.Українка закінчує писати насичену революційним змістом драматичну поему "Три хвилини" з історії французької буржуазної революції, пише цикл революційних поезій – одні з найсильніших своїх творів – "Напис в руїні", "Мріє, не зрадь! Я так довго до тебе тужила..." та ін. В цей період Ф.С.Красицький – небіж Т. Г. Шевченка – малює її портрет. В 1906 р., перебуваючи на гостинах у матері, Л. Українка передає своєму чоловіку К.Квітці частину зібраних нею народних пісень, що зберігалися у родинному архіві, пише поезії "Тиху задуму вечірню", "В холодну ніч самотній мандрівець".

Наприкінці ХІХ ст. – початку ХХ ст. Зелений Гай стає осередком духовності й культури – тут збирається чимало членів родини Косач-Драгоманових та їхніх гостей, серед яких С.Мержинський, М.Коцюбинський, В.Стефаник, М.Старицький, Г.Хоткевич, В.Самійленко, П.Мирний, М.Лисенко. Запрошуючи до Гадяча свою буковинську подругу О.Кобилянську, Леся Українка писала їй з Берліна: "...їхати туди варто., бо там побачити вже таку Україну, що "українішої" й нема..." [Шалагінова, 1992: С. 125].

Хутір Зелений Гай сьогодні перейменовано на Лесин Гай. На місці, де стояв будинок О.Пчілки, створено меморіальну зону: на честь сторіччя з дня народження Л.Українки встановлено обеліски з її портретом, а також портретами матері та дядька М.П.Драгоманова, побудована альтанка, відновлена "Лесина криниця". В лісі ще збереглися стежки, по яких їздила на двоколісці письменниця, місця, де вона творила. На співочому полі

щороку проводиться театралізоване свято "Дивоцвіт Лесинога Гаю" та фестиваль "Лесині джерела", які привертають увагу до творчості поетеси учасників різного віку з різних регіонів України. В 2013 р. в м. Гадяч на вулиці Гетьманській було закладено перший камінь в спорудження пам'ятника Лесі Українці за макетом відомого скульптора І.Кавалерідзе. Вулицю, на якій знаходилася садиба Драгоманових, а тепер встановлено пам'ятний знак, названо іменем геніальної доньки українського народу.

Помітний слід в українській літературі залишив Панас Мирний (Панас Якович Рудченко), дитячі роки та роки становлення якого як письменника-реаліста тісно пов'язані з Гадяцьким краєм. Батьки переїхали до м. Гадяча в 1858 році, приятелювали з родиною Драгоманових. Кількома роками пізніше, ніж П.Драгоманов, Панас закінчив Гадяцьке повітове училище і 14-ти річним юнаком влаштувався в Гадяцький суд, де пропрацював майже 10 років. Пізніше життя Гадяцького повіту кінця ХІХ ст. було детально описано ним у романі *"Хіба ревуть воли як ясла повні"*. Перебуваючи в краї П.Мирний пише статті з циклу *"Город Гадяч и его уезд"*, кореспонденцію *"Из Гадяча Полтавской губернии"*, веде щоденник, в якому записує свої враження, прагнення, надії.

На території району і в самому м. Гадячі в різні періоди побували Г.Сковорода і Т.Шевченко. У 1888 – 1889 рр., подорожуючи з Сум до Миргородського повіту, у місті зупинявся А.П.Чехов. Побувавши в Гадячі, змалював вчителів і вихованців місцевого повітового училища у своїй повісті *"Іван Федорович Шпонька і його тітонька"*, М.В.Гоголь. З краєм пов'язані імена українських письменників І.Я.Білика (брата П.Мирного), Н.Х.Онацького; відомих українських радянських журналістів – В.Т.Конвісара, К.Я.Прохоренка; радянського письменника-сатирика О.Є.Громова; українського радянського письменника М.П.Стороженка; відомих українських поетів В.П.Костирі, С.Т.Кириченка, З.Я.Біленка, Миколи Малахути та ін.

Наряду з розвитком літературного туризму Гадяцький район є перспективним, безпечним та привабливим для розвитку релігійного туризму та паломництва, і, навіть, на міжнародному рівні. На його території знаходиться близько 40 релігійних об'єктів, що належать до різних конфесій. Діючими є 24 православні храми, 8 з яких побудовані до 1910 р. Храмова архітектура району, що протягом віків формувала світогляд українця, гартувала націю, є унікальною і представлена різними стильовими течіями та напрямками, характерними для вітчизняного зодчества, – романтизм, еkleктика, модерн та ін. Особливу групу становлять храмові будови початку ХХ ст., що відбивають пошук в архітектурі українського національного стилю. На Гадяччині подібними прикладами є муровані церковні споруди на честь Святої Покрови в селах Плішивець та Римарівка.

Римарівський храм, побудований у візантійському стилі у 1903 р., мав чотири аналоги в різних містах Російської Імперії, але на даний час зберігся лише один – церква Святої Покрови в Санкт-Петербурзі.

Впродовж 1991 – 1993 рр., після складних реставраційних робіт, церква – напівруїна перетворилася на величний храм, один з дев'яти парафій ПЦКП на Гадяччині.

За розмірами і монументальностями з Римарівським храмом може зрівнятися лише церква Святої Покрови в с. Плішивець. Протягом 1902 - 1906 рр. за ініціативою П.Левицького, першого митрополита української автокефальної православної церкви, в Плішивцях було зведено розкішний дев'ятибанний мурований храм за проектом відомого московського архітектора і художника І.С.Кузнецова. Останній зумів не тільки відтворити в камені точну копію дерев'яної запорізької церкви, а й удосконалити загальний силует будови, наблизивши її до початкового вигляду Новомосковського собору в Дніпропетровській області. В часи Другої світової війни церква стала своєрідною фортецею, що захищала шлях до Гадяча. Про це нагадують численні кульові отвори в її стінах, які лишилися нащадкам як свідчення тих трагічних часів.

Об'єкти релігійного туризму відрізняються своєю оригінальністю, неповторністю, унікальністю, підтвердженням чого є один з найстаріших храмів Гадяччини і Полтавського краю – Свято-Покровська церква в с. Сари. Дерев'яна, двокупольна, хрещата церква була побудована в 1845 році на місці старої, що проіснувала понад 400 років. Новий храм будували не руйнуючи старого, що лишився в середині, з унікальними розписами та іконами. Свято-Покровська церква – шедевр українського національного храмобудування. Великий духовний і культурний інтерес представляють унікальні автентичні внутрішні розписи стін та стелі церкви Успіння Пресвятої Богородиці в с. Веприк. Розписи зроблені у власній манері місцевими художниками Біликами коштом парафіян у складні для українських церков 1917-1926 рр. Значна увага в релігійному туризмі завжди приділяється сакральним центрам – місцям з особливими властивостями, які з давніх-давен притягували людей в бажанні отримати в священному місці частинку святості, магічної сили, місця, які завжди були джерелом натхнення в народній творчості й мистецтві, чинником формування етнічної свідомості та ментальності. Сакральними центрами в Гадяцькому районі вважаються: цілюще джерело Івана Предтечі (Іванове джерело), яке в народі називають Холодним, Високе узгір'я – Красна Гірка в селі Малі Будища – місце, де був розташований Красногірський Миколаївський чоловічий монастир, та місце в с. Лютенка, де стояла окраса всієї гетьманщини – Запорізька Свято-Чепенська церква – перша кам'яна церковна споруда Гадяцького повіту, одна з найвизначніших пам'яток України козацької доби.

Гадяцький район – один з центрів старообрядництва на Україні. В селі Соснівка знаходиться церква Різдва Христового – один з п'ятидесяти старообрядних (древлеправославних) храмів нашої країни.

Гадяч, разом з Уманню, Бердичевом, Меджибіжем та іншими містами України, пов'язаний з історією хасидизму, захороненням цадиків – святих, глав хасидистських громад, які щорічно відвідують десятки тисяч

прочан – хасидів з різних країн світу. В місті у 1813 році на єврейському кладовищі було поховано генія і мудреця єврейського народу, великого авторитета у законах Тори, засновника нового напрямку хасидизму Хабад, найталановитішого учня голови хасидського руху Дова Бера з Межиріччя – Рабіна Шнеура Залмана, завдяки якому хасидизм набув філософського та систематичного характеру. На місці захоронення рабіна збудовано усипальницю, яка постійно відкрита для його послідовників. Кожного року, в день смерті праведника, в Гадяч приїжджають до 10 тис євреїв. На кошти єврейської громади поблизу усипальниці побудовано велику синагогу, готель для паломників, встановлено пам'ятний знак на місці загибелі 600 євреїв у роки Другої світової війни. Отже, хасидизм – духовний феномен українського єврейства, завдяки розвитку релігійного туризму може і повинен стати новою сторінкою толерантних християнсько-іудейських, українсько-єврейських взаємовідносин.

Висновки. Стислий перелік об'єктів літературної та релігійної спадщини району дає можливість говорити про перспективи розвитку на його території окремих туристичних напрямків – літературного та релігійного туризму, що дозволять доторкнутися до святинь рідної землі, збережених у храмових спорудах, літературних творах, традиціях, звичаях, обрядах, піснях, переказах українського народу. На прикладах місцевого краєзнавчого матеріалу є можливість формувати у туристів високі естетичні смаки, уміння сприймати і оцінювати літературні твори, на прикладах окремих історичних осіб розкривати красу людських стосунків, душі, творчої праці тощо. Безумовно, реалізація можливостей, пов'язаних з розвитком означених видів туризму дозволить створити нові робочі місця, розвинути сільську та міську інфраструктуру, вирішити, до певної міри, комплекс проблем соціально-економічного порядку. І хоча адміністрація району певну увагу приділяє розвитку духовності, для повноцінної реалізації літературного та релігійного туризму на Гадяччині слід вжити ряд невідкладних заходів: інвентаризувати історико-культурні, сакральнодуховні місця, пам'ятки, які приваблюють туристів; активізувати роботу щодо пошуку інвесторів та залучення інших джерел фінансування для реставрації релігійних та літературних пам'яток; активізувати процес відтворення Чепенської церкви в с. Лютенька та перетворити її на історико-меморіальний комплекс – центр духовності та козацької слави району; перетворити на заповідну зону вулицю в м. Гадяч, що веде до Драгоманової гори, де стоїть будинок Панаса Мирного; відновити садибу Косач-Драгоманових в Зеленому Гаю з метою замкнути в єдине золоте кільце туризму усі пам'ятні місця Лесі Українки: Новоград-Волинський – Луцьк – с. Колодяжне – Київ – Гадяч; для популяризації літературного туризму управлінню культури райдержадміністрації ініціювати тематичні вечори, зустрічі з письменниками, поетами, краєзнавцями, науково-творчі конференції тощо; краєзнавчому музею м. Гадяч розробити низку туристичних маршрутів літературного та релігійного спрямування та забезпечити гідів, провідників туристичних груп, з метою популяризації

численних туристичних об'єктів району, тісно співпрацювати з друкованими та інтернет-виданнями туристичного спрямування; більшу уваги приділити паломницькому туризму, який не обслуговується в районі на належному рівні, адже саме паломництво повинно стати істотним каналом поповнення районного бюджету, сприяти створенню сучасної інфраструктури туризму.

Список використаних джерел:

1. Косач-Борисова, 1996 – Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку / І. Косач-Борисова // Українська культура. – 1992. – 16 липня. С. 8.
2. Костюк, 2010 – Костюк В. Гадяч: Краєзнавчі розвідки / В.Костюк. – К.: КВЩ, 2010. – 96 с.
3. Панасенко, 1992 – Панасенко А.Я. Гадяч. Історико-краєзнавчий нарис / А.Я.Панасенко. – Гадяч, 1992. – 124 с.
4. Шалагінова, 1992 – Шалагінова Л. Сестри (маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та її матері Олени Пчілки) / Л.Шалагінова // Київ. – 1992. – № 3, с. 121-126
5. Пчілка, 1930 – Пчілка О. Автобіографія / О.Пчілка. – Харків, Рух, 1930. – 45 с.

Список использованных источников:

1. Косач-Борисова, 1996 – Косач-Борисова И. Воспоминание о Елене Пчилке / И. Косач-Борисова // Украинская культура. – 1992. – 16 июля. С. 8.
2. Костюк, 2010 – Костюк В. Гадяч: Краеведческие разведки / В.Костюк. – К.: КВЩ, 2010. – 96 с.
3. Панасенко, 1992 – Панасенко А.Я. Гадяч. Историко-краеведческий очерк / А.Я.Панасенко. – Гадяч, 1992. – 124 с.
4. Шалагинова, 1992 – Шалагинова Л. Сестры (малоизвестные страницы семейной летописи сестер Леси Украинки и ее матери Елены Пчилки) / Л. Шалагинова // Киев. – 1992. – № 3, с. 121-126
5. Пчилка, 1930 – Пчилка Е. Автобиография / Е.Пчилка. – Харьков, Рух, 1930. – 45 с.

References:

1. Kosach-Borisova, 1996 – Kosach-Borisova I. Spogad about Olena Pchilka / I. Kosach-borisova // Ukrainian culture. – 1992. – July, 16. P. 8.
2. Kostyuk, 2010 – Kostyuk V. Gadyach: Regional secret services / V.Kostyuk. – K.: KVSCH, 2010. – 96 p.
3. Panasenko, 1992 – Panasenko A.Y. Gadyach. Istoriko-kraeznavchiy essay / A.Y.Panasenko. – Gadyach, 1992. – 124 p.
4. Shalaginova, 1992 – Shalaginova L. Sestri (not popular pages of domestic chronicle of sisters of Lesya Ukrainian and his mother Olena Pchilka) / L.Shalaginova // Kyiv. – 1992. – № 3, p. 121-126
5. Pchilka, 1930 – Pchilka O. Avtobiografiya / O.Pchilka. – Kharkiv, Ruh, 1930. – 45 p.